

प्रकरण - पाचवे

उपसंहार

पहिल्या प्रकरणामध्ये ग्रामीण कथा म्हणजे काय ? त्याचबरोबर त्याचे स्वरूप, प्रेरणा आणि वाटचाल याच्या अनुषंगाने अभ्यास केला आहे. मानवी जीवनात कथा या वाङ्मय प्रकाराला अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान आहे. मानवी जीवनाच्या आरंभापासून कथेचा जन्म झाला आहे. ग्रामीण कथा म्हणजे हा काही वेगळा प्रकार नाही तरी त्या दैवतकथा, परिकथा, नितीकथा, बोधकथा याचप्रमाणे आहेत. कथेची व्याख्या कोत्तापळे यांनी साध्या, सोप्या आणि सरळ अशा शब्दात मांडली ती म्हणजे, “ ग्रामीण जीवनातून फुलणारे, ग्रामीण वास्तवातून साकार होणारे साहित्य ते ग्रामीण साहित्य ” अशी सांगितली आहे हे पाहिले आहे. या व्याख्येबरोबर अनेक व्याख्या वेगवेगळ्या प्रकारात पाहिल्या आहेत. गोष्टी सांगण्याची आणि गोष्टी ऐकण्याची आवड मानवी मनात फार प्राचीन काळापासून आल्या आहेत. पूर्वी कथा ह्या मौखिक स्वरूपाच्या होत्या पण कालांतराने ते लिहिले जाऊ लागले.

ग्रामीण कथा म्हटल्यानंतर चटकण आपल्यासमोर उभे राहते ती म्हणजे तेथील शेती, कुणबी व वाकडे तिकडे वळणे घेत चाललेली नदी, नाले आणि रस्ते. इ.स. १८०० ते १८८५ हा कालखंड इंग्रजी राजवटीचा कालखंड म्हणून समजला जातो, पण याच कालखंडात खऱ्या अर्थाने कथा वाङ्मयाची निर्मिती झाली. इतर भाषांचे मराठीत रूपांतर करून कथा लिहिल्या जात होत्या. ग्रामीण जीवनात सर्वात प्रथम स्थान हरीभाऊ यानाच जाते याच कालखंडात ‘करमणूक’ व ‘मनोरंजन’ या दोन मासिकांचा उदय झाला.

ग्रामीण साहित्य लिहण्यामागे नेमकी प्रेरणा कोणती मिळाली हे पाहिले. प्रेरणा पाहत असताना ‘ग्रामीणता’ आणि ‘प्रादेशिकता’ या विषयी थोडक्यात पाहिले आहे. ललित साहित्याचे क्षेत्र याचे प्रमाण जास्तच होते त्यात ग्रामीण जीवनाला विशेष महत्व वाढू लागले. वाचकवर्गाला ग्रामीण साहित्य हे आपलेसे वाढू लागले आणि त्यात ग्रामीण कथांची निर्मिती जास्त होत राहिली.

ग्रामीण कथेचा उगम म्हणून प्रथम ‘काळ तर मोठा कठीण आला’ या हरिभाऊ आपटे यांच्या कथेला जातो. यामध्ये दुष्काळात झालेली शेतकऱ्याची परिस्थिती याचे हृदयद्रावक चित्रण त्यांनी कथेत केले आहे. १९२० नंतर ग्रामीण कथेला स्वतःचे अधिष्ठान

निर्माण झाल्याचे दिसून येते. राजकीय परिस्थितीत झालेल्या स्थित्यंतराचा परीणाम सामाजिक दृष्टीवर झाला. टिळकयुगाचा अंत होत महात्मा गांधीचा प्रभाव पडू लागला. यापूर्वी 'शेतकऱ्याचा आसूड', 'बळीबा पाटील' हे साहित्य निर्माण झाले होते. गांधीजींनी खरा भारत खेड्यात आहे हे सांगण्यासाठी 'चला खेड्याकडे' असा संदेश दिला आणि सर्वांची दृष्टी खेड्यातील लोकांच्याकडे गेली. खेडे, खेड्याचा परिसर, निसर्ग यांचे दर्शन घडवून नाविण्याचा प्रत्यय देत वाचकांचे कुतुहल जागवणारा लेखकवर्ग निर्माण केला.

ग्रामीण कथेची वाटचाल पाहत असताना यामध्ये चार टप्पे पाडले आहेत. त्या त्या कालखंडातील लेखक मांडून त्यांचे साहित्य मांडले आहे. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात प्रामुख्याने हरिभाऊ यांचा अभ्यास केला आहे. हरिभाऊंची विशाल मानवतावादी दृष्टी होती त्यामुळे जीवनातील येणारी विविध दुःखे त्यांनी कथा कादंबऱ्याद्वारे टिपून एक चिंतनमयता प्रकट केली आहे. म्हणूनच चंद्रकुमार नलगे यांनी नामदेवांच्या स्थानी त्यांना बसवले आहे. यानंतर वि.स. सुखटणकर यांच्या साहित्याचा अभ्यास केला आहे. त्यांच्या 'सह्याद्रीच्या पायथ्याशी' हा कथासंग्रह १९९१ ला प्रकाशित झाली. ग्रामीण परिसरातील हेवेदावे, भांडणे, अंधश्रद्धा, सुशिक्षितांची मनोवृत्ती असे विषय त्यांच्या कथेतून दिसतात. यानंतर लक्ष्मणराव सरदेसाई यांचे 'कल्पवृक्षेच्या छायेत' या सारख्या कथा पाहिल्या. शिवाय श्री. म.माटे यांच्या 'उपेक्षितांचे अंतरंग', 'माणुसकीचा गहिवर' यामधील ल.ग.रा.ग. ग्रामीणतेचा अभ्यासाचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे. हे कथासंग्रह अस्सल ग्रामीणतेचा वेध घेत असलेला दिसून येतो.

यानंतर श्री. ना. पेंडसे, गो.नी. दांडेकर यांचे कथासंग्रह पाहिले. ग.ल.ठोकळ यांनी ग्रामीण जीवनातील चित्तथरारक अनुभव घेऊन यांच्या कथा वाचकासमोर ठेवल्या आहेत यामध्ये प्रामुख्याने पाहिली ती त्यांची 'ग्याणबाची मेख' मधील बापाच्या प्रेताचा अंगठा कापून तो एक लाखाच्या स्टॅम्पवर उठवण्याची लेखकाची योजना यामुळे वाचकाला अंतरमुख करून टाकते.

र.वा. दिघे, चि.य.मराठे, वामन चोरघडे, द.र. कवठेकर यानी 'घरकुल', 'गावरान गोष्टी', 'पायाला काढा जीवाला व्यथा' अशा कथा लिहून ग्रामीणतेत भर घातली आहे. य.गो.जोशी यांनी वास्तवदर्शी अशा भावनात्मक कथा लिहिल्या आहेत. म.भा.भोसले यांनी ग्रामीण जीवनातील लहानसहान समस्यांची मांडणी व सुशिक्षितांची सामाजिक जाणीव ही दोन वैशिष्ट्ये नजरेसमोर ठेऊन कथा लेखन केले.

स्वातंत्र्याप्राप्तीनंतरचे ग्रामीण कथाकार म्हणून व्यंकटेश माडगुळकर यांचा उल्लेख प्रामुख्याने येतो. यांच्या कथा माणदेशी जीवनाशी इतक्या एकरूप आहेत की तेथील माणसेच आपली गोष्ट वाचकाला सांगताहेत असाच भास वाचकाला होतो. यांनी 'माणदेशी माणसं', 'हस्ताचा पाऊस', 'उंबरठा' यासारखे अनेक कथासंग्रह लिहिले आहेत. यानंतर द.मा. मिरासदार यांनी 'विरंगुळा', 'भोग', 'गवत' या कथातून दारिद्र्याने पिचलेल्याचे दुःखद जीवन या ग्रामीण कथेतून मांडले आहे.

'शंकर पाटील यांची 'वळीव', 'धिंड', 'भेटीगाठी' असे अनेक कथासंग्रह लिहिले. खेड्यातील सामाजिक जीवनापेक्षा खेड्यातील मानसांच्या मनाचा विचार त्यांनी अधिक केला आहे. शंकर पाटील यांची कथा बहुरंगी, बहुदंगी आहेत. यानंतर रणजित देसाई यांनी कथालेखन केले आहे. डॉ. सरोजिनी बाबर, हमीद दलवाई यांनीही ग्रामीण कथा लिहिल्या आहेत.

शंकरराव खरात आणि रा.रं.बोराडे यांनी ग्रामीण साहित्यात मोलाची कामगिरी केली आहे. खरातानी 'बारा बलुतेदार', 'दौंडी' हे कथासंग्रह लिहून ग्रामीण साहित्यात एक ठसा उमटवला आहे. बोराडे यांनी 'मळणी', 'राखण', 'नातीगोती' असे साहित्या लिहिले. त्यांच्या कथातून कौटुंबिक नात्यातील ताणतणाव येतात. तसेच ग्रामीण माणसांचे अज्ञान, दारिद्र्य, दुःख कष्टमय जीवन, कुटुंबातील स्त्रियांची होणारी कुचंबना, अत्याचार, बलात्कार इत्यादींचे चित्रण कथातून मांडले याचा अभ्यास केला आहे. उद्धव शेळके यांनी 'शिळानं अधिक आठ कथा' यामध्ये दारिद्र्याने गाजलेल्या माणसांच्या विदारक कथा व कौटुंबिक नात्यातील ताणतणाव, लोकाचार, भांडणे, महारोगी, तमाशा फड यासंदर्भातील अस्सल चित्रण त्यांनी मांडले.

आनंद यादव यांनी शेतकऱ्यांच्या जीवनातील दुःख अगतिकता, लाचारी, कष्टमय जीवन, स्त्रियांचे दुःख याचे चित्रण केले. ग्रामीण कथाकारांच्या तिसऱ्या पिढीमध्ये महादेव मोरे, चारूता सागर यांच्या कथाचा थोडक्यात अभ्यास पाहिला. मोरेनी निपाणी भागातील तंबाखू व्यवसाय, तेथील माणसांचे दुःख, जोगतीर्नीच्या समस्या, राजकारण याचे चित्रण तर चारूता सागर यांनी असेच ग्रामीण जीवनातील वास्तवतेचे चित्रण केले आहे.

चौथ्या पिढीमध्ये प्रामुख्याने येतात ते प्रतिमा इंगोले, बाबुराव मुसळे, सदानंद रेगे यांनीही ग्रामीण साहित्य लिहिले. यानंतर येतात ते नागनाथ कोत्तापळे. कोत्तापळेनी ग्रामीण साहित्यात मोलाची भर घातली आहे. मानवी मनाशी असलेल्या अर्थपूर्ण नाट्यातून त्यांच्या कथा फुलत गेल्या आहे. ग्रामीण जीवन तेथील परंपरा, रूढी, चालीरीती तसेच तेथील मुख्य लेणी यांचा अभ्यास केला आहे.

१९७५ नंतर ग्रामीण साहित्याची चळवळ सुरू झाली त्यावेळी समतावादी मुल्यांच्या प्रेरणेतून विराट ग्रामीण समाजाची सुख, दुःखे कथेतून प्रकट व्हावी या हेतूने आनंद यादव, रा.रं.बोराडे, चंद्रकुमार नलगे व नागनाथ कोत्तापळे यांनी या चळवळीला वैचारिक पाठबळ दिले. व्यक्तीगत मुल्यांचा आग्रह आणि वैचारिक अधिष्ठान असलेल्या या लेखकाने जीवनाचे खरे आकलन मानवी मनाचे खरे खरे चित्रण त्यांच्या 'कफर्यु आणि इतर कथा', 'काफिला', 'संदर्भ' या कथासंग्रहात केलेले दिसते. त्यांच्या कथा उत्कट व संवेदनापूर्ण बनलेल्या आहेत. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व धार्मिक क्षेत्रातील दांभिकतेबद्दल असलेला विलक्षण संताप त्यांच्या लेखनातून दिसून येतो.

दुसऱ्या प्रकरणात 'काफिला' आणि 'संदर्भ' या दोन कथासंग्रहाची आशयसुत्रे यांचा अभ्यास केला आहे. यामध्ये लहान मुलांचे भावविश्व याबरोबरच समाजात येणाऱ्या वेगवेगळ्या व्यक्तीबरोबर आपले संबंध कसे येतात अशा व्यक्तींचा त्या त्या भागात समावेश करून त्या दृष्टीकोनातून अभ्यास केला. लहान मुले कशी असतात त्यांना त्याच वयात घरातून कसे संस्कार मिळत जातात आणि त्याचप्रमाणे त्यांचे जीवन कसे गुंतत जाते याचे चित्रण आले आहे. लहान मुले ही शक्यतो स्वतःच्याच विश्वात असतात. बरोबर काय

आणि चूक काय याची प्रचिती येत नाही. आपल्याला जे योग्य वाटते तेच ते धरून बसण्याची पध्दत आणि स्वतःबरोबरच दुसऱ्यांना नको त्या प्रश्नात गुंतवून ठेवणे ही कलाच त्यांच्यात कशी असते हे कोत्तापळेनी कथातून कसे दर्शवले आहे ते पाहिले.

मुलाना जन्म घायला जितके मातेला आवडते तितकेच होणारा त्रास, असह्यवेदना देणारा असतो हे नकोसा वाटतो. दुसऱ्यांनी आपल्याला चिडवावे आपले कोडकौतूक करावे, नवऱ्याने आपल्याला हवे ते द्यावे, आपल्याला त्याच त्या स्वप्नात गुंतवून ठेवावे असे वाटणाऱ्या त्या स्त्रीला जेव्हा प्रसुतीचा कालखंड जवळ यायला लागतो त्यावेळी वाटणारी भीती याचे चित्रण कोत्तापळेनी अतिशय मार्मिकपणे केले आहे. हे दर्शविण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारच्या प्रसुतीला आलेल्या स्त्रिया यांचे चित्रण सुधा या नायिकेच्या भोवती घेतल्या आहेत. या स्त्रियांच्या भावनेला हात घालतात. यानच कोत्तापळेची कथानिर्मिती फुलत जाते.

प्रत्येक व्यक्तीला कौटुंबिक ओढ ही असतेच मग त्याला स्वतःला कितीही यातना भोगाव्यात लागल्या तरी तो घाबरत नाही आपल्या कौटुंबिक जिव्हाळ्यासाठी तो कोणतेही कष्ट उपसायला तयार असतो तर काही व्यक्ती त्या स्वप्नसृष्टीतच वावरत चिर काळ राहतात. काही लोक झोपेत स्वप्न पाहतात अशा वेगवेगळ्या प्रकारातील व्यक्ती कोत्तापळे यांच्या कथासंग्रहात दिसून येतात.

प्रेमासाठी वाटेल ते याप्रमाणे काही व्यक्ती या भोवतीच पिंगा घालत असताना दिसतात. मग प्रेम हे कोणाचे कशा प्रकारात असू शकेल हे सांगता येत नाही. याचाही प्रत्यय त्यांच्या कथेद्वारे दिसून येते. वृत्तपत्र ही आता घरोघरी पोहचली आहेत यामधील सर्वच बातम्या काही खऱ्या नसतात. भ्रष्टाचार सगळीकडेच थैमान घालतो आहे. सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत लागणाऱ्या सर्व गोष्टी कोठे ना कोठे तरी भ्रष्टाचार हा चालूच असतो. मग ते सर्वसामान्य स्त्री - पुरूष किंवा उच्चवर्ग याचे ही चित्रण त्यांच्या कथेतून आले आहे. सुखाच्या प्रसंगी व्यक्तीला देवदेवतांची आठवण नसते, पण दुःखाच्यावेळी कोण कोणत्या देवाला शोधेल हे सांगता येत नाही. प्रत्येकजण हे वेगवेगळे देव शोधण्यातच घालतो त्यामुळे नकळतच अंधश्रद्धा जास्तप्रमाणात वाढत असलेली दिसून येते. कोणी

कोणाचे तरी वाईट व्हावे म्हणून त्याच्या नावाने सुया, लिंबू, टाचण्या यांचा उपयोग करतो तर कोणी अंगात येत असल्याचा बहाणा करतो याच उच्चवर्गीय वकीलाच्या घरातील चित्रण कोत्तापल्लेनी केले आहे.

एकाकीपणा हा प्रत्येकालाच नकोसा असतो. काही एकलकोंडे असतात. मानव हा मुळातच समाजप्रिय मनुष्य आहे. याप्रमाणेच या प्रकरणात प्रेम ताण तणाव गरिबी, क्षुल्लक कारणावरून होणारी पती - पत्नी, मुले यांच्यात वादावाद, लहान मुलाबरोबर आईवडिल सुद्धा कसे लहान होतात तर काही वैवाहिक जीवनातील आनंदाचे प्रसंग समाजात घडणाऱ्या व्यक्तींच्या बाबतीतील वेगवेगळे प्रसंगाचे चित्रण या कथामधून मांडले आहे. एकंदर दैनंदिन जीवनातील घडामोडी यामध्ये राजकारण, भ्रष्टाचारी लोक यांच्यामध्ये दडपली गेलेली गोर-गरीब, दलित अशिक्षित ग्रामीण समाज याचे ज्वलंत चित्रण त्यांच्या कथेत प्रामुख्याने आले आहे.

अभिव्यक्तीचा अभ्यास तिसऱ्या प्रकरणात केला आहे. यामध्ये लेखकाची साहित्य मांडण्याची भाषाशैली कशी आहे. शैलीवरून लेखकाची ओळख होते. भाषा हाच कथेचा प्रमुख घटक आहे. यावरून लेखकाची ओळख होते. यावरून विचार व भावना व्यक्त होतात. साहित्य हा एक समाजाचा आरसा असतो त्याद्वारे आपण त्यावेळेचा समाज कसा होता, त्यावेळच्या चालीरिती, परंपरा याची जाणीव होते. भाषा आणि आशय याचा साहित्यामध्ये घनिष्ठ संबंध आहे. कोत्तापल्ले यांची भाषा साधी, सोपी आणि सरळ आहे. अलंकार, म्हणी, वाक्यप्रचार, कल्पनाविलास याचा वापर केला आहे. अनेक वाक्यांची पुनरावृत्ती करून त्यामध्ये लयबद्धता आणली आहे. जन्मलेल्या मुलापासून ते वृद्धापर्यंतचे वेगवेगळ्या घटनातून त्यांनी चित्रण केले आहे. कथेद्वारे विचारलेले प्रश्न जणु ते आपल्यालाच करताहेत याचा भास होते याच्यातच वाचक गुंतून जातो हेच एक वैशिष्ट्य त्यांच्या लेखनीत आहे. काही ठिकाणी कथेला साजेल अशी काव्यात्मकता दिसते. याप्रमाणेच त्यांनी स्वतःच्या काव्यपंक्तीबरोबरच ज्ञानेश्वर, ना.धो. महानोर यांच्या काव्यपंक्ती घेतल्या आहेत. चाणाक्षपणे बोलण्याची शब्दसिद्धी कोत्तापल्लेच्या कथांतून प्रकर्षाने वारंवार जाणवत राहते.

भाषाशैलीप्रमाणेच अभिव्यक्ती मांडत असताना निवेदनशैली येते. निवेदन हाही कथेमधील मुख्य घटक आहे. प्रत्येकांचे निवेदन वेगवेगळ्या स्वरूपात असते. कोत्तापल्लेंच्या साहित्यात प्रथमपुरूषी आणि तृतीयपुरूषी निवेदन येते. कथेला रंगतदारपणा आणण्याचे व सरळ विषय मांडण्याचे कार्य निवेदन पद्धतीत आहे. हे या कथासंग्रहातून कलात्मक पद्धतीने येताना दिसते. संस्मरणीय व्यक्ती चित्रणे त्यांचे बहुरंगी मनोदर्शन, सामन्यावर प्रकाश टाकणारी दृष्टी व कथेविषयी त्यांची असणारी निरपेक्ष भूमिका कोत्तापल्लेंच्या कथा वाचत असताना जाणवते.

आत्मकथापर असे निवेदन त्यांच्या अनेक कथांतून दिसते एकच व्यक्तींच्या भोवती पूर्ण कथा रेंगाळताना वाचकाला दिसते. त्यावेळी जणू ते त्या ठिकाणी आपणच आहोत असा भास होतो. तृतीयपुरूषी निवेदन हे याचप्रमाणे आहे. तृतीयपुरूषी निवेदनाला सर्वसाक्षी निवेदन असेही म्हणतात. यामध्ये स्वतः त्रयस्थाची भूमिका घेऊन लेखक तटस्थपणे निवेदन करत असतो. निर्माता हा मुख्य सुत्रधार असल्याने कथेतील पात्रांना आणि प्रसंगाना मृत स्वरूप देण्याचा प्रयत्न करत असतो. या निवेदनात कोत्तापल्लेंनी पात्रांचा उल्लेख तो, ती, ते अशी सर्वनामे वापरून केला आहे. याचप्रमाणे तृतीयपुरूषी निवेदन केले जात असल्याचे दिसते. अनेक पात्रे ही प्रसंगापासून अलिप्त अशी असूनही ही त्यांची तटस्थता न देण्याचे कार्य लेखकानी अतिशय सुंदररित्या करत असल्याचे दिसते.

संवाद लेखनातील या प्रकरणात तितकेच महत्व आहे. कथेमध्ये येणारी वेगवेगळी पात्रे यांचे संवाद जसेच्या तसे मांडण्याची शैली लेखकाला अवगत झाली तर त्या साहित्याचा दर्जा एक वेगळा होतो. यामुळे कथेला जिवंतपणा येतो. कोत्तापल्लेंच्या कथाकडे पाहिले तर आपल्याला त्या पात्रांचे संवाद अस्सल ग्रामिणतेचे असल्याचे प्रखरतेने जाणवते कोत्तापल्लें यांनी लिहिलेल्या ग्रामीण कथा असल्याने त्यांच्या ग्रामीण माणसांचे संवाद अधिक दिसून येतात. संवाद म्हणजे कथेचे एक प्राणभूत तत्व या दृष्टीने या कथेकडे पाहिल्यास ते अयोग्य ठरणार नाही. 'संदर्भ' आणि 'काफिला' या कथासंग्रहास अस्सल बोलीभाषेचा वापर केलेला आहे. त्यांचे संवाद हे प्रचारकी धाटाचे असे नाहीत पण विविध प्रसंग घेऊन व्यक्तींच्या मनाची होणारी उलघाल, असफलता

व्यक्त करण्यासाठी त्याचा उपयोग केला आहे. त्यानी मांडलेले संवाद हे स्वप्नरंजनात्मक तर कधी उपहासात्मक अशा स्वरूपाचे आहेत. काही ठिकाणी सामाजिक, घरगुती, राजकीय अशा वेगवेगळ्या स्वरूपात आहे. कथेतील पात्रे ही जशी आहेत तसतसे त्यांच्या वर्तनानुसार राहणीमानानुसार अशी भाषा मांडली आहे. आजूबाजूला पसरलेली वेगवेगळ्या प्रकारची भ्रष्टाचारी याचा उल्लेख केला आहे. प्रेमाने मारलेली हाक अशा प्रकारचेही संवाद कथेतून दिसतात.

संवादाबरोबरच अनुभवविश्व आणि समाजदर्शन यालाही कथेमध्ये महत्त्व असते. मुळातच मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे. लेखक जेव्हा साहित्याची निर्मिती करत असतो. त्यावेळी आपल्याला आलेले अनुभव किंवा समोर दिसणारा समाज याचे खरेखरे वास्तव चित्रण तो करत असतो. कोत्तापल्लेनीही कथा लिहिताना त्यांना भेटलेल्या वेगवेगळ्या व्यक्ती यांचे अनुभव, त्यांच्या समोरचा भव्य समाज याचे चित्रण केले आहे.

व्यक्ती तितक्याच प्रवृत्ती याप्रमाणे समाजात अनेक व्यक्ती आपल्याला दिसतात. अशाच समोर आलेल्या वेगवेगळ्या व्यक्तींचे चित्रण कोत्तापल्लेनी केले आहे. सभोवतालचे वातावरण, संस्कार यातून त्यांची लेखनी घडत गेलेली दिसते. असेच जीवनातील नाट्य पकडून त्याला कलेमध्ये शब्दबद्ध करण्याचे सामर्थ्य कोत्तापल्लेच्या लेखनात आहे. यांनी अस्सल ग्रामीणतेच्या चित्रणाबरोबरच नागरी जीवनाचे चित्रण केले आहे. त्यांच्या कथातून समाजातील येणाऱ्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या व्यक्ती म्हणजेच किर्तनकार, राजा, विदूषक, वकील, शेतकरी, वेश्या, लहान मुले, एकलकोंड्या व्यक्ती, तरूण, प्रौढांच्याबरोबर इतर जातीजमातीमधील व्यक्ती प्रामुख्याने येताना दिसतात. पावसाच्या प्रतिक्षेत असणारी जनता पाऊस येतच नाही त्यावेळी वेगवेगळ्या प्रकारची व्रतवैकले करणाऱ्या समाजाचे चित्रण मांडले आहे.

कथावस्तूलाही साहित्यात महत्वाचे स्थान आहे. कोत्तापल्ले यांच्या कथातील कथावस्तूना वास्तवाचा आधार आहे. वास्तवाच्या दृढ पायावरच कथावस्तू या आधारीत असतात. जीवनातील असंख्य संघर्षातून, प्रसंगातून नेमके कथा बिज शोधून कथानिर्मिती करावी लागते. कथावस्तूला योग्य रूप देऊन ती कथावस्तू यशस्वी करणे अवघड काम

असते. कोत्तापळे यांच्या कथासंग्रहातील कथांच्या कथावस्तूंचा विचार करता बहुतांशी कथा ह्या निसर्ग, प्रेम, भुक् यापुरत्याच मर्यादित नाहीत तर त्यांना वास्तवाचा आधार आहे. समाज जीवनातील घडणाऱ्या सर्वसामान्य वाचकांच्या दैनंदिन जीवनात प्रत्ययाला येणाऱ्या अशा कथावस्तू मांडल्या आहेत. व्यक्ती व्यक्तीमधील संघर्ष मनामनातील संघर्ष, व्यक्ती प्रसंगातील संघर्ष शिगेला पोचला आहे. त्याचबरोबर कथेचा प्रारंभ आणि शेवट वेधक आणि काळजीपूर्वक दक्षतेने घेतला आहे. कथावस्तूमध्ये व्यक्तिरेखानाही महत्व असते. तितक्याच प्रखरतेने त्यांच्या कथेमध्ये व्यक्तिरेखा घेताना दिसतात. नेमक्या कोणत्या हेतूने कथा लिहिली आहे. तो हेतू त्यातून साध्य झाला आहे की नाही लेखकाला जे सांगायचे आहे ते व्यवस्थित उतरले गेले आहे ना? हे आपल्याला कथावस्तूद्वारे समजते.

चौथ्या प्रकरणात या दोन्ही कथासंग्रहाचे अन्यविशेष पाहिले आहेत. यामध्ये कथामधून येणारे घटना - प्रसंग यांचा अभ्यास केला आहे. समाजात वावरत असताना अनेक घटना घडत असतात पण त्याकडे पाहण्याची डोळस वृत्ती ही सगळ्यांनाच नसते. मानसाचे जीवन हे विविधांगी, विविधरंगी वैविध्यपूर्ण असे आहे. प्रत्येक घटना घडण्यामागे त्याला एक ठोस कारण असते. कोत्तापळेनी अशा अनेक ग्रामजीवनातील घटना, प्रसंग या कथेत घेतल्या आहेत. हे त्यांच्या डोळसवृत्तीचे प्रतिबिंब त्यांच्या कथेद्वारे आपल्याला जाणवते.

सुभाषिते, म्हणी, वाक्यप्रचार यांचा उपयोग कोत्तापळेनी अतिशय सुंदररित्या मार्मिकपणे केला आहे. तसे पाहता त्याचा उपयोग जास्त प्रमाणात केला नाही पण योग्य त्या ठिकाणी कमी शब्दात योग्य तो आशय प्रदान करण्यासाठी म्हणींचा वापर केला आहे. म्हणींचा वापर शक्यतो ग्रामीण स्त्रिया जास्त प्रमाणात करताना आढळते म्हणी सुभाषिते यामुळे कथेला एक सौंदर्य प्राप्त झाले आहे. म्हणजेच वाक्यप्रचार, सुभाषिते, म्हणी यांच्यामुळे साहित्य दर्जेदार वाटते. या प्रकारे समाजात घडणाऱ्या बारीक - सारीक गोष्टीकडे कोत्तापळे यांचे लक्ष आवर्जून गेल्याचे कथाद्वारे दिसून येते हेच कथेचे वेगळेपण दिसून येते.

वातावरण निर्मिती कथेतून केली आहे. वातावरण निर्मितीचा उपयोग कथेत होता. यामुळे कथा कोणत्या वळणावर पोहचणार आहे याचे चित्र वाचकाच्या समोर उभे राहते अशी वातावरण - निर्मिती करण्याची लकब कोत्तापल्लेना चांगलीच अवगत असल्याचे कथेद्वारे समजते. कथा कादंबरी परिणामकारक होण्यासाठी व साहित्यिक आणि वाङ्मयीन उंची वाढवण्यासाठी वातावरण निर्मिती ही प्रभाव ठरू शकते.

कोत्तापल्ले यांच्या कथांचा अभ्यास करताना प्रखरतेने जाणवते तो त्यांच्या कथातील सारखेपणा. कथा ह्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या आहेत पण कथा वाचताना वाचकाला कथा ह्या त्याच त्या येत असल्याने जाणवते. यांच्या कथा ह्या जास्तप्रमाणात अविवाहीत आणि एकलकोंड्या व्यक्तींच्यावर आहेत. मुख्य म्हणजे तळागाळातील असणाऱ्या लहानपासून वृद्धापर्यंतच्या वेगवेगळ्या वर्तनाच्या व्यक्ती कथांतून डोकावताना दिसतात.

यांच्या कथामधून घरात ताणतणाव कशामुळे निर्माण होतात, त्याचबरोबर समाजात भ्रष्टाचारी कशी वाढत गेली याचा शोध घेणाऱ्या अशा कथा वाटतात. प्रेमविषयक कथांचे प्रमाण अधिक दिसून येत नाही. मुख्य म्हणजे त्यांच्या कथा समाजाभोवती फिरणाऱ्या, समाजातील लोकांच्यात घुटमळणाऱ्या, तळागाळातील लोकांच्या अंतरंगात प्रवेश करणाऱ्या वाटतात. कौटुंबिक कथेबरोबरच राजकीय, धार्मिकतेचा पगडा त्यांच्या कथावर पडला आहे. त्याचबरोबर कोत्तापल्ले यांनी त्या ठिकाणची लेणी, मुर्ती यांचा उल्लेख वारंवार कथेत केला आहे. यांच्या कथा अपरिचित अशा अनुभवविश्वात घेऊन जाणारी आणि सुन्न करून सोडणारी आहे.

कोत्तापल्ले यांच्या कथालेखनाची वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांची भाषा ही साधी, सोपी, अर्थगर्भ तितकीच अलंकृत आहे. ग्रामीण समाजाची सुख दुःखे व्यक्त करण्याच्या हेतूने त्यांनी कथालेखन केले हे प्रभावी ठरावे यासाठी प्रसंग- घटना हे त्याला साजेशे असे घेतले आहेत. कथेतील निवेदनशैली ही प्रथमपुरुषी, तृतीयपुरुषी मध्ये कलात्मकपद्धतीने कुशलतेने मांडली आहे. वातावरण निर्मिती कथानकाला साजेल अशी चपखल पद्धतीने घेतली आहे त्यामुळे कथेला सजिवता आली आहे.

समाजातील रूढी, परंपरा, चाली - रिती, संस्कृती याचे चित्रण कथेमधुन आले आहे. सरकारी खात्यातील भ्रष्टाचारीचे सडेतोडपणे चित्रण केले. सामाजिक जीवनातील अंधश्रद्धा आणि त्याला फसलेला समाज अस्सलपणे मांडला आहे. म्हणी, वाक्यप्रचार, सुभाषिते यांचा योग्य ठिकाणी वापर केला आहे. स्वप्नसृष्टीत गुंतून राहणाऱ्या तरूण - तरूणी त्यांच्या कथेतून डोकावताना दिसतात. मानवी जीवनातील एकाकीपणामुळे त्रासलेल्या लोकांचे जीवन मांडलेले आहे. कथेची सुरुवात आणि शेवट यामध्ये योग्य समतोल साधला आहे. मध्यमवर्गीय कुटुंबातील लोकांचे जीवन चित्रण कथांतून मांडले आहे.

नागनाथ कोत्तापळे यांच्या साहित्यात समाजाचे प्रतिबिंब कसे उमटले आहे, समाजातील वेगवेगळ्या रूढी, परंपरा यांचा परिणाम कितपत झाला आहे त्याचबरोबर त्यांचे ग्रामीण कथाक्षेत्रातच नाही तर मराठी साहित्यात त्याचे स्थान किती उच्च दर्जाचे आहे हे दिसते. त्यांची लेखनशैली ही वाचकावर छाप पाडते आणि त्यामध्येच गुंतवून ठेवते. कथासंग्रहाच्या शीर्षकाभोवती त्यातील कथा फिरताना दिसतात.

एकंदर नागनाथ कोत्तापळे यांच्या 'काफिला' आणि 'संदर्भ' या दोन कथासंग्राचा अभ्यास वरील पद्धतीने केला आहे.